

El reconeixement del pluralisme identitari en l'escriptura de la història: el cas del Quebec

Jacques Beauchemin

Actualment, la memòria no és només objecte d'un deure, sinó que evoca cada vegada més la idea d'un dret a la memòria, o encara més, el reconeixement a la memòria. Hom pot, en aquest sentit, parlar d'una «polítització» de la memòria. Potser la manifestació més sorprenent d'aquesta «polítització» de la memòria rau en l'escriptura de la història. Les nostres societats tenen la necessitat de reescriure la història, per tal de posar-la al servei del present.

INTRODUCCIÓ

¿Què amaga l'interès actual de les ciències humanes per a la memòria? Àmplia qüestió a la qual hom podria respondre tot rememorant –seguint l'exemple d'Emmanuel Kattan¹ que, a diferència d'allò que havia fonamentat la relació amb la història en les societats d'abans del «desencís del món»,² la nostra societat actual transforma les qüestions de la memòria, de l'oblit, del deute envers el passat o del deure de memòria en un problema ètic i polític alhora. Però com que el passat constitueix un lloc estratègic a «investir», les societats modernes avançades fan de la memòria un camp de batalla. ¿Que no veiem sorgir de tot arreu grups de protagonistes, contingents de víctimes de la història i categories socials oblidades, els quals reclamen reparació de perjudicis històrics, i que tots ells volen reescriure la història per tal que la societat retrobi la memòria dels *sans-parts*, per dir-ho com Jacques Rancière?³

També la necessitat de rellegir la història de manera que els protagonistes que han estat exclosos siguin integrats allà on la seva aportació ha estat subestimada constitueix una manera de regular els seus deutes amb el passat amb la finalitat de servir millor les necessitats polítiques del present. Quan l'historiador quebequès Gérard Bouchard proposa considerar els amerindis com els avantpassats dels quebequesos, no fa res més que intentar una reconciliació amb uns protagonistes la complicitat dels quals esdevé necessària per a l'assoliment de la sobirania del Quebec.⁴ Quan el mateix historiador proposa tornar a anomenar carrers, estacions de metro o parcs públics per tal de no reiterar massa feixugament el passat canadencofrancès davant aquells que se senten exclosos de la gran narració quebequesa, la seva empresa de reconciliació

de les memòries serveix encara a uns objectius clarament lligats a les necessitats del present.⁵

Aquestes transformacions de la vinculació a la memòria en les nostres societats serviran, en darrer terme, a les breus consideracions que m'agradaria presentar sobre la representació canviant del passat canadencofrancès, tal com es tracta en les ciències humanes des de fa cinquanta anys al Quebec.

EL SEGLE XX CANADENCOFRANCÈS EN LA SOCIOLOGIA QUEBEQUESA CONTEMPORÀNIA

A l'observador d'avui, atent a les transformacions de la identitat quebequesa des de la Revolució Tranquil·la, li sorprèn constatar fins a quin punt el Quebec contemporani manté una relació ambivalent amb la memòria canadencofrancesa. Ja ha passat l'època en què escriure la història del Quebec es resumia essencialment a recordar el recorregut històric de la col·lectivitat canadencofrancesa. Al Quebec d'avui, la representació de la nació fa palesa una tensió que també fomenta una relació ambigua amb la memòria canadencofrancesa. D'una

banda, la nació quebequesa es presenta com a comunitat històrica i es relaciona amb la permanència de certs trets culturals relativament estables. El resultat n'és un fort interès pel tema de la memòria. D'altra banda, aquesta nació es posa en el joc de les relacions de forces que travessen totes les societats democràtiques que es caracteritzen pel pluralisme cultural i polític. En aquest punt la fidelitat a la memòria francòfona provoca el problema del lloc que aquesta memòria pot voler ocupar legítimament en l'escriptura de la història.

La primera representació de la nació quebequesa, que s'acaba d'esmentar, posa aquesta nació dins la perspectiva romàntica dels orígens i el destí; una nació el substrat de la qual es troba més enllà de la política. En aquesta representació, l'esdevenir de la nació s'inclou en el moment de la funda-

ció. Un moviment secret l'arrossegaria cap a la seva darrera realització en una mena d'escatologia. El segle passat, François-Xavier Garneau apel·lava a la preservació de les tradicions contra els efectes nocius de la política d'assimilació que anunciava l'Acte d'Unió.⁶ Però ¿no és aquesta també la crida que fa Lionel Groulx, aquest altre gran historiador nacionalista, el qual esgota els seus esforços en la reiteració dels orígens, i es lliura a la tasca de revelar l'essència de la «raça» i d'escriure l'epopeia del món canadencofrancès?⁷ ¿I en què consisteix aquest destí lluminós tant en un autor com en l'altre, sinó en el fet que la «raça» canadencofrancesa s'hi mantingui fidel a través dels segles? Ben a prop nostre, aquesta escatologia nacional es trobarà en Fernand Dumont, concretament en la crida que conclou el seu llibre titulat, de manera prou reveladora, *Genèse de la société québécoise*; en una crida a «unir a la tossuderia d'abans el valor de la llibertat».⁸ Trobem també aquesta mena d'imprecació en Serge Cantin, el qual

Rellegir la història de manera que els protagonistes que han estat exclosos siguin integrats allà on la seva aportació ha estat subestimada constitueix una manera de regular els seus deutes amb el passat

considera un deure «conduir el país com aquell qui guia un nen».⁹ Per a ells, el culte a la memòria francòfona remarca, en part, el romanticisme associat a la «raça que no pot morir mai».¹⁰

Això no obstant, en un altre pla, l'anàlisi de la nació quebequesa és indissociable de la dinàmica política que travessa totes les societats modernes avançades: el ple reconeixement del pluralisme i l'adhesió a una ètica social de la qual els ideals de tolerància i equitat constitueixen els fonaments. Aquesta dinàmica pot ser qualificada de politicoidentitària, en la mesura en què es caracteritza per una reinterpretació de les relacions de poders en la societat, a favor de la qual les relacions de classes cedeixen el lloc als conflictes identitaris.¹¹

Aquest desplaçament principal en la representació i en la interpretació sociològica de les societats contemporànies fa, en certa manera, recompondre les societats esmentades en la imatge d'un mosaic d'identitats. Des del moviment a favor dels drets cívics dels negres americans, que va esdevenir en el decurs dels anys seixanta, fins a les reivindicacions que han dut a terme actualment diversos grups amb afinitats semblants –basades, per exemple, en l'orientació sexual, l'edat o la renda–, passant per la gran pressió identitària que va generar el moviment de les dones, tot això ha promogut una nova representació de la societat en la qual les relacions de forces fan paleses no només les classes socials, com succeïa en el temps en què la societat estava estructurada al voltant del treball, sinó que més aviat manifesten una multitud «d'identitats», les reivindicacions de les quals porten, en primer lloc i sobretot, al «reconeixement» d'una particularitat. Per aquesta raó també s'han imposat progressivament, des de fa una quarantena d'anys, unes «altres» paraules al si de les històries nacionals.

Altrament, hom pot dir que la tensió que produeixen les interpretacions contemporànies de la nació quebequesa conjuga dues definicions de la comunitat *formalment* contradictòries. Hom ha de dir *formalment* perquè, habitualment, les nacions han pogut arranjar els termes d'aquesta definició contradictòria. La primera definició presenta la nació quebequesa com a comunitat «imaginada»¹² i l'altra, com a comunitat «política». La primera fa als quebequesos hereus d'un destí; la segona els fa ciutadans d'una comunitat política de la qual la nació constitueix el marc jurídic. Hi haurà alguna rèplica sobre el fet que aquestes dues dimensions no haurien de ser separades tan radicalment? Un observarà, amb raó, que en tota nació coexisteix aquesta doble relació de la societat en si mateixa. Cosa que no impedeix que l'articulació d'aquestes representacions provoqui un problema més gran en una nació minoritària. El nacionalisme de les nacions minoritàries, com és el cas del Quebec dins el Canadà, ha d'avançar en les seves reivindicacions en els termes de la defensa d'una cultura, alhora que ha de demostrar la seva plena adhesió als principis fonamentals de la democràcia i als drets de les persones.

El pensament social quebequès d'aquests darrers vint anys s'ha d'analitzar com la temptativa de preservar «l'ànima» de la nació, alhora que ha d'incloure aquesta comunitat històrica

Ja ha passat l'època en què escriure la història del Quebec es resumia essencialment a recordar el recorregut històric de la col·lectivitat canadencofrancesa

dins l'espai democràtic d'un debat sobre els drets, les estratègies per prendre posicions polítiques i la concreció de les relacions de forces en l'espai quebequès i canadenc.

En el marc d'aquesta tensió s'interpreta avui –i tornem així al nostre punt de partida– la relació amb la memòria canadencofrancesa. Per tal de fer-ne ressaltar millor les ambivalències, voldria mostrar, molt ràpidament, que la relació amb la memòria canadencofrancesa no era, fins fa molt poc temps –diguem, vint anys–, ben bé problemàtica en la producció de les ciències humanes.

ELS ANYS CINQUANTA

La postguerra i els anys cinquanta veuen aparèixer els primers treballs de caràcter científic sobre allò que hom va anomenar *la societat canadencofrancesa*.¹³

Els anys cinquanta han estat marcats per la virulenta crítica de la cultura canadencofrancesa orquestrada principalment per les ciències socials; crítica que veu en les particularitats d'aquesta cultura les raons de l'«endarreriment» del Quebec. La crítica del cleronacionalisme i

de tot l'ambient de conservadorisme que existia, comença des d'inicis dels anys cinquanta en les pàgines del *Cité libre* i del *Devoir*, a la Facultat de Ciències Socials de la Universitat Laval i al Departament d'Història de la Universitat de Mont-real, com molt bé ha exposat Léon Dion.¹⁴ Aquesta crítica s'esforçarà a desencauar els aspectes més retrògrads que vehiculen el cleronacionalisme i denunciarà fortament el seu idealisme i el conservadorisme profund que en constituïa el corollari. Memòria, malauradament, plena de derrotes i de reculades. Però cal remarcar que si per a alguns calia penjar els hàbits, en el sentit de deixar fora de la memòria del segle XIX i de gran part del segle XX aquest clericalisme, també era

La fidelitat a la memòria francòfona provoca el problema del lloc que aquesta memòria pot voler ocupar legítimament en l'escriptura de la història

necessari alhora preservar el record de l'opressió nacional per poder establir la legitimitat del projecte polític que el neonacionalisme estava formulant. Calia recordar-se de l'opressió, però també calia rebutjar alhora la figura del canadencofrancès, impotent de desarrelar-se de les forces de la tradició.

ELS ANYS SEIXANTA I SETANTA

Al llarg dels anys seixanta i setanta, hom assistirà a un revifament formidable de la cultura francòfona, a través de la cançó, el teatre, el cinema i les lletres, principalment; revifament que fomentarà una nova relació amb la memòria canadencofrancesa. Aquesta cultura aparentment inepta, que als anys cinquanta havia estat condemnada arran del conservadorisme que hi feia estralls, va ser descoberta als anys seixanta dins una certa grandiositat. Sota aques-

ta nova llum, aquesta cultura duu clarament els estigmes de diversos «colonialismes» que no l'haurien feta possible. De fet, la nova lectura, més positiva, continua reconeixent-hi les seqüeles de la condició de minoritaris dels canadencofrancesos. Però, aquesta cultura no tindria també alguna cosa a dir al món? El teatre de Michel Tremblay, del qual hom ha dit que expressa allò que és universal mitjançant la singularitat de l'experiència canadencofrancesa; el parlar quebequès elevat a la categoria de llengua nacional; l'assumpció dels defectes de la cultura, tal com els revela el cinema dels anys seixanta, tot això procedeix de la voluntat de tornar a invertir positivament allò que el període precedent havia refusat.

L'empresa de reinterpretació de la memòria canadencofrancesa fa palès, en aquest cas, un esforç per tornar a valorar un passat del qual hom no intentava amagar els efectes nocius, mostrant, per exemple, que havia fundat una cultura de colonitzats. Però, alhora, les ciències humanes –la sociologia i la història, principalment– es van dedicar a rehabilitar aquest passat, i van exposar que, malgrat tot, era el patrimoni a partir del qual calia afirmar el nosaltres col·lectiu. En aquest context nou, la relació amb la memòria és ambigua, ja que es fa a partir d'un cert rebuig del passat i també de l'orgull que suposa haver sabut crear una vivència col·lectiva singular a Amèrica. Tanmateix, cal remarcar que, en aquesta nova configuració de la consciència històrica, fins i tot si la memòria canadencofrancesa es posa una mica a distància, en la mesura en què es tracta de trencar amb els atavismes del passat, a ningú no se li hauria acudit atenuar-ne les particularitats, tal com ho intentaran fer la sociologia i la història dels anys vuitanta.

A PARTIR DELS ANYS VUITANTA

De fet, la tendència més recent consisteix a atenuar la importància de la singularitat del recorregut històric canadencofrancès. Aquesta tendència ha dominat els anys vuitanta i noranta. Tindrà l'ocasió d'esmentar després molt ràpidament les manifestacions més recents d'un cert retorn a interpretacions que insisteixen sobre aquesta particularitat. Però, tornant als anys vuitanta, és palès que les ciències humanes van haver de tornar a prendre posicions pel que fa a la memòria canadencofrancesa. Essencialment, hom pot dir que l'ascens del pluralisme identitari influirà fortament les anàlisis que produiran aquestes ciències. Es tractarà de renovar el discurs identitari quebequès a l'alna d'aquest pluralisme. La memòria canadencofrancesa no desapareixerà de l'horitzó, però serà representada en les múltiples relacions mitjançant les quals s'hauria constituït.

Es tracta de retrobar el plural en allò que es presenta sota la figura del singular. Aquesta recomposició de la memòria col·lectiva correspon, en realitat, a la nova representació de l'objectiu polític quebequès. Objectiu que té lloc en conjugar diversos recorreguts històrics amb la

La tensió que produeixen les interpretacions contemporànies de la nació quebequesa conjuga dues definicions de la comunitat formalment contradictòries

pluralitat de cultures; els quebequesos dels anys vuitanta i noranta ja no poden apel·lar a una memòria unívoca o, dit d'una altra manera, feta de monòlegs. La fi de les certeses quant a l'objectiu de la història quebequesa i la posada en qüestió del monopoli que aquest objectiu va creure posseir sobre la seva escriptura han tingut com a efecte obrir la via de dues tendències que, cadascuna a la seva manera, tradueixen la voluntat d'adaptar l'escriptura de la història del Quebec a la pluralitat de les veus que exigien fer-s'hi escoltar. L'hibridisme del nou objectiu quebequès imposa, naturalment, alentir la narració canadencofrancesa per tal d'obrir la història nacional a aquells que s'hi volen reconèixer.¹⁵ L'obertura al pluralisme identitari i la redacció de la història que requereix alhora tornar a definir la sobirania de la qual el tema de la diversitat és la bandera, determinaran una nova relació amb la memòria.

La primera tendència consisteix a retrobar el pluralisme constitutiu de la societat quebequesa per tal que sigui integrat retroactivament a la història. Es tracta de tornar a compondre la narració dels orígens i del desenvolupament històric del Quebec, tot traient de l'oblit el paper crucial que haurien tingut no tan sols les comunitats fundadores –autòctones, angloquebequesa i francoquebequesa–, sinó també fent palesa la contribució de certs grups. El monopoli de la paraula *canadencofrancesa* es posa en qüestió perquè

La primera fa als quebequesos hereus d'un destí; la segona els fa ciutadans d'una comunitat política de la qual la nació constitueix el marc jurídic

la història del Quebec que aquesta paraula escriu hi amagaria la presència de nombroses realitats comunitàries importants. És així com han florit històries del Quebec, cadascuna de les quals cercarà tornar el que es deu als oblidats de la gran narració de la *québécoisité*. Al costat de la història nacional s'han imposat progressivament les històries del moviment obrer, del moviment de les dones o de les comunitats culturals.

La segona tendència contribueix, d'una altra manera, a relativitzar el centralisme de la col·lectivitat francòfona en la història del Quebec. Es tracta de fer fora les certeses quant a la singularitat del recorregut històric canadencofrancès. La redacció de la història que s'efectua dins aquesta perspectiva té com a efecte la «normalització» de les característiques de la societat quebequesa d'abans de la Revolució Tranquil·la. Així s'ha fet palès allò que acosta el món canadencofrancès a les ideologies liberal i modernista, a la democràcia i als grans corrents culturals d'Amèrica, tal com s'ha demostrat, per exemple, en els treballs d'Yvan Lamonde.¹⁶ En la mateixa direcció, alguns s'han entestat a fer valer les semblances que, davant del món, presentaria el Quebec en relació amb les «noves col·lectivitats» procedents de la colonització europea.¹⁷ L'empresa, en aquest sentit, ha tingut com a objectiu replantejar la hipotètica singularitat de la societat canadencofrancesa; aquesta societat que una gran producció historiogràfica i sociogràfica havia erigit en excepció.

Hom ha volgut atenuar la profunditat del ruralisme canadencofrancès, mostrant la ràpida progressió de la industrialització i de la urbanització a inicis del segle xx. En contra de les interpretacions que fustiguen el caràcter retrògrad del pensament polític d'abans de la Revolució Tranquil·la, s'ha insistit en la modernitat del discurs polític i el tradicionalisme canadencofrancès s'ha explicat, d'altra banda, per la persistència d'una «mentalitat d'Antic Règim».¹⁸

Aquestes tendències han engendrat una relació inèdita amb la memòria canadencofrancesa en l'obra de la redacció de la història dels anys vuitanta i noranta: per primera vegada, des de la important narració de la història del Canadà que havia proposat François-Xavier Garneau al llarg del decenni de 1840, hom s'ha apartat del viarany, mil vegades recorregut, de l'excepció canadencofrancesa a Amèrica. S'ha difuminat la representació, que es va imposar fins als anys vuitanta, d'una societat dominada per una església molt poderosa, d'un Quebec «endarrerit» arran del seu lligam atàvic a la religió. En resum, d'una societat que tot i essent d'Amèrica, li havia girat una mica l'esquena. La gran paradoxa, sobre la qual, malauradament, no ens podem aturar massa temps, rau en el fet que aquests treballs han estat dirigits majoritàriament per intel·lectuals nacionalistes i que en l'adveniment de la sobirania del Quebec es veu la continuació, per dir-ho d'una manera natural, del recorregut històric canadencofrancès. Emperò, la nova relació amb la memòria, que perfilava aquesta mena de treballs, ha tingut com a efecte buidar el projecte de sobirania d'una part de la seva significació. Tot interpretant d'una manera moderada el discurs de l'excepció quebequesa a Amèrica; tot insistint en el caràcter compost i plural de la societat quebequesa; tot refusant a afirmar massa sorollosament la presència d'una majoria d'arrels canadencofranceses, aquesta nova relació amb la memòria no es limita a desacreditar aquest projecte de sobirania, sinó que més aviat i fonamentalment contribueix, potser objectivament, a la desaparició d'allò que tota la historiografia anterior ens havia ensenyat a reconèixer com una aventura única a Amèrica.

Aquestes tendències han engendrat una relació inèdita amb la memòria canadencofrancesa: per primera vegada, hom s'ha apartat del viarany de l'excepció canadencofrancesa a Amèrica

¿UNA CONTRATENDÈNCIA?

Fa un moment he promès que abordaria ràpidament algunes de les temptatives més recents que em semblen que constitueixen una contratendència. De fet, recentment s'ha constatat una voluntat de rehabilitació de la memòria canadencofrancesa i també de la singularitat del recorregut històric francòfon. Joseph-Yvon Thériault ha demostrat, de manera convincent, que la història del Quebec no havia de ser rellegida des de l'únic punt de vista de les feixugues determinacions que estructuraven les societats modernes.¹⁹ Aquest tipus de lectura té el risc, segons ell, de fer desaparèixer la «intencionalitat» que recorre tot el decurs històric. Totes les societats s'organitzen, efectivament, dins el perímetre que dibuixen els grans paràmetres de l'existència social que són el mercat i la democràcia. Però, en rellegir la història d'una col·lectivitat, cal també entestar-se a trobar la subjectivitat que es manifesta a través d'aquestes determinacions. Des del moment que diem que els actors socials fan la història, cal comprendre que aquests actors expressen sempre, en les institucions que representen, una certa representació subjectiva del seu *être-ensemble*.

La crida a la singularitat del recorregut històric canadencofrancès no correspon tant al descobriment d'un tresor amagat com a una certa voluntat de restablir la pertinença a la dimensió cultural i de memòria de la vivència històrica canadencofrancesa a l'anàlisi de la societat quebequesa. La historiografia i la sociografia quebequesa semblen voler la reconciliació amb aquestes dimensions culturals i subjectives de l'existència social.

¿Què indica aquesta reinterpretació, aquesta crida a la cultura i, de manera general, a la romanència de l'univers canadencofrancès? ¿Es tractaria simplement del retorn a l'escomesa a favor de la qual es trobarien novament algunes evidències que l'enaltiment de la diversitat identitària quebequesa hauria amagat? Una anàlisi d'aquesta mena seria massa breu. La representació de la societat quebequesa, que posa aquesta societat en la perspectiva del pluralisme i de la diversitat, ha pogut imposar-se, fins al punt de dominar les anàlisis més reeixides, perquè al Quebec contemporani l'han travessat importants mutacions sociodemogràfiques. L'aportació de la immigració i la diversitat de procedència dels nouvinguts; l'envelliment de la població i el lloc relativament menys important que els *baby-boomers* són cridats a ocupar en la societat; l'afirmació de reivindicacions procedents d'aquest canvi de guàrdia que tenen com a objectiu l'equitat intergeneracional; l'ascens del poder de les reivindicacions polítiques de les societats ameríndies; tot això capgira els fonaments de la identitat quebequesa. És normal

Això no correspon tant al descobriment d'un tresor amagat com a una certa voluntat de restablir la pertinença a la dimensió cultural i de memòria de la vivència històrica canadencofrancesa

que en aquestes condicions l'anàlisi sociològica tingui en compte aquestes transformacions. Si la qüestió de la identitat i, més exactament, la del pluralisme ocupa actualment tan de lloc en l'anàlisi sociològica del Quebec, és, en part, a causa d'aquests trasbalsos que posen en qüestió les tranquil·les certes d'abans. En aquest moment de canvi la figura de l'objectiu polític quebequès esdevé més incerta perquè aquest objectiu ja no s'associa tan directament, com durant els anys seixanta, a la comunitat històrica canadencofrancesa.

Però, d'altra banda, em sembla que torna a emergir aquesta idea, prou senzilla en el fons, que una societat troba la significació de la seva presència en el món en un *être-ensemble* compartit, fet de memòria i d'història. Que la interpretació d'aquesta història sigui sempre conflictiva, això és ben palès, que la memòria sigui oblidadissa i selectiva, això també és cert. Que les societats siguin comunitats imaginades, heus aquí allò que és adquirit. El sol fet de constatar la complexitat de les societats contemporànies, la seva fragmentació, la seva dificultat a situar el lloc del seu *être-ensemble* no ens hauria de portar massa ràpidament a la conclusió que tota memòria, que avança en nom d'un *nosaltres*, és il·legítima perquè es nega a la pluralitat. Al contrari, la participació de l'actor social en un projecte ètic de repartiment dels béns socials, de persecució de la justícia o de la tolerància pel que fa a la diferència es deu al seu sentiment de pertinença a la comunitat moral que constitueix «la seva» societat. Ara bé, aquesta pertinença es forja en la memòria i en la cultura. És en elles mateixes que la societat apareix com un univers de significacions compartides i on emergeix la intenció ètica de «viure bé amb i per a l'altre en un marc d'institucions justes», per dir-ho com Paul Ricoeur.²⁰

La qüestió de la vinculació a la memòria no es limita al treball ordinari de la història i de la sociologia, fins i tot si aquest és el nostre punt de partida. Al Quebec actual preguntar-se allò que hem de fer de la memòria canadencofrancesa és preguntar-se també si encara és possible que les societats modernes contemporànies es facin un nom dins la història, de treure'n ensenyaments, de retrobar en si mateixa el capital ètic a partir del qual sigui possible mantenir el discurs d'una certa solidaritat.

NOTES

1. Emmanuel KATTAN, *Penser le devoir de mémoire*. París: Presses universitaires de France, 2002.
2. Marcel GAUCHET, *Le désenchantement du monde*. París: Gallimard, 1985.
3. Jacques RANCIÈRE, *La mésentente. Politique et philosophie*. París: Galilée, 1995.
4. Gérard BOUCHARD, *La nation québécoise au futur et au passé*. Mont-real: VLB éditeur, 1999.
5. Gérard BOUCHARD, «Ouvrir le cercle de la nation. Activer la cohésion sociale. Réflexion sur le Québec et la diversité». A: *L'Action nationale* LXXXVII. Núm. 4 (abril de 1997), pàg. 133.
6. François-Xavier, GARNEAU, *Histoire du Canada de sa découverte à nos jours*. 2 vols. 4a. edició. París: Librairie Félix Alcan, 1920.
7. Lionel GROULX *La naissance d'une race*. Mont-real: Bibliothèque de l'Action Française, 1919.
8. Fernand DUMONT, *Genèse de la société québécoise*. Mont-real: Boréal, 1993, pàg. 232.
9. Serge CANTIN, *Ce pays comme un enfant. Essais sur le Québec 1986-1996*. Mont-real: Éditions de l'Hexagone, 1997, pàg. 209.
10. Louis HEMON, *Maria Chapdelaine*. Mont-real: Boréal, 1991, pàg. 216.
11. Jacques BEAUCHEMIN, *La société des identités. Éthique et politique dans le monde contemporain*. Mont-real: Athena, 2004.
12. Benedict ANDERSON, *Imagined Communities*. Nova York: Verso, 1991.
13. Aquest tipus de preocupacions s'esmenten en una de les obres emblemàtiques d'aquesta tendència: RIOUX, Marcel; MARTIN, Yves. *La société canadienne-française*. Mont-real: Hurtubise HMH, 1971.
14. DION, Léon. *Québec 1945-2000*. Vol. I. Québec: Presses de l'Université Laval, 1987.
15. Aquesta posició ha estat especialment desenvolupada a: Gérard BOUCHARD, *La nation québécoise au futur et au passé*. Mont-real: VLB éditeur, 1999; i a: Claude BARITEAU, *Québec 18 septembre 2001*. Mont-real: Éditions Québec Amérique, 1998.
16. Yvan LAMONDE, *Ni avec eux ni sans eux*. Québec: Nuit blanche, 1996. Gérard BOUCHARD; Yvan LAMONDE (dir.). *Québécois et Américains*. Mont-real: Fides, 1995. Gérard BOUCHARD, *Nations et cultures du nouveau monde*. Mont-real: Boréal, 2000. Vegeu també: Yvan LAMONDE, *Trajectoires de l'histoire du Québec*. Mont-real: Fides, 2001.
17. Gérard BOUCHARD, «Le Québec comme collectivité neuve. Le refus de l'américanité dans le discours de la survivance». A: *Québécois et Américains*. Dir. per Gérard Bouchard i Yvan Lamonde. Mont-real: Fides, 1995.
18. Gilles BOURQUE; Jules DUCHASTE; Jacques BEAUCHEMIN, *La société libérale duplessiste*. Mont-real: Les Presses de l'Université de Montréal, 1994.
19. Joseph-Yvon THÉRIAULT *Critique de l'américanité. Mémoire et démocratie au Québec*. Mont-real: Québec-Amérique, 2002.
20. Paul RICOEUR, *Soi-même comme un autre*. París: Éditions du Seuil, 1990.

Jacques Beauchemin és professor del Departament de Sociologia de la Universitat del Quebec a Mont-real